A főfoglalkozású egyéni gazdák habitusai

KOVÁCS TERÉZ

Kulcsszavak: főfoglalkozású egyéni gazdák, habitus, siker, újkapitalizmus.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A kutatás célja az, hogy megállapítsuk, milyen habitussal rendelkeznek a gazdák, és melyikkel képesek eredményesen alkalmazkodni a piacgazdasághoz.

A teljes munkaidőben dolgozó egyéni gazdákra az a jellemző, hogy nagyon szeretnek dolgozni, amit a szüleiktől örököltek. Valamennyien nagyon erős egyéniségek, ezért is építették ki a saját gazdasági autonómiájukat, amivel létrejött autonóm személyiségük is. A mezőgazdaságban az egyéni gazdák a gazdálkodás kialakításához a „készen talált" mintákat először is a háztájiból vették, továbbá a teljes kollektivizálás előtti családi gazdaságokból és csak harmadsorban a korábbi munkahelyi kapcsolatokból, tapasztalatokból.

A vizsgálatban az alábbi habitustípusok körvonalazódtak: paraszti, utóparaszti, parasztpolgári, produkcionista menedzseri, technokrata menedzseri és vállalkozói. Jellemzően a gazdák habitusa nem homogén, hanem több habituselem kombinálódik korábbi években megszerzett élettapasztalatok és körülmények függvényében. Ez azért alakult így, mert egyrészt a rendszerváltás után ezen a téren is vákuum keletkezett, és ebbe a vákuumba a hagyományos habitusok visszaszivároghattak. Másrészt viszont az új vállalkozói habitus nehezen formálódik, mert a kialakulásához legalább az alábbi három feltétel szükséges: (1) A gazda rendelkezzen bizonyos személyes beállítódással, mindenekelőtt azzal az elszánt hittel, hogy neki sikerül az, amit csinál. (2) A családi összefogás és szolidaritás. (3) Legyenek helyben, vagy a környező településeken olyan gazdák, akiknek egybeesnek a stratégiáik.

Az újkapitalizmusban a gazdák eredményessége nemcsak a kemény gazdasági tényezőktől, tehát a befektetett tőkétől, hanem a lágyabb társadalmi tényezőktől, így például a gazdasági beállítódástól is függ, továbbá eredményességükben az egyik legfontosabb erőforrást a család jelenti.[1]

A tanulmány célja a főfoglalkozású egyéni gazdák vállalkozásának bemutatása egy 2005-ben végzett élettörténeti adatfelvételezés alapján. Az élettörténeteknek csak a szociológiai szempontú elemzésére vállalkozik, és a gazdáknak elsősorban a habitusát vizsgálja. Habitus alatt *Bourdieu (1)* beállítottságot, hajlandóságot, egyéni készségeket ért. Cél annak megállapítása, hogy milyen habitussal rendelkező gazdák képesek eredményesen alkalmazkodni a piacgazdasághoz. Vagyis, mitől függ a siker?

A megkérdezett főfoglalkozású egyéni gazdák az ország különböző területein élnek. Adózási feltételeik eltérőek, attól függően, hogy a családi gazda, az egyéni vállalkozó vagy az őstermelő státust választották. Az élettörténeti interjúkban negyven év feletti férfi gazdák szerepel-

[1] A témáról lásd bővebben Kovács Teréz: Gazdaportrék című könyvét. Budapest, Agroinform Kiadó, 2008.

nek, tehát olyan személyek, akik a szocializmusban is dolgoztak már, és a rendszerváltás után a vállalkozáshoz szükséges képességeket bizonyítottan nem az iskolapadban sajátították el. Azért szerepelnek csak férfiak, mert a főfoglalkozású egyéni gazdák főleg férfiak, továbbá az azonos nemhez való tartozás megkönnyítette az összehasonlítást. Az interjúban életük tízéves koruktól napjainkig szerepel, s a beszélgetés élettörténeti eseményekre koncentrált.

1. A GAZDÁK HABITUSA

A vizsgált gazdáknál hat habitussal találkoztam, amelyek a magyar társadalomban különböző időpontokban alakultak ki. A skála kezdőpontja a paraszti, végpontja pedig a vállalkozói. A vizsgálatban az alábbi habitustípusok körvonalazódtak: paraszti, utóparaszti, parasztpolgári, produkcionista menedzseri, technokrata menedzseri és vállalkozói. A hat habitus közül az első négy hagyományosnak, az utolsó kettő modernnek nevezhető.

A habitusok a következő tulajdonságok mentén határozhatók meg:

1. A *parasztra* jellemző az autonóm személyiség és a sokrétű termelési szakismeret, ez áthatja az egész gazdálkodási gyakorlatát. A *paraszti* habitus a szorgalomban, a fizikai munka felértékelésében, a munkaszeretetben, nem a mindenáron való profitszerzésben, hanem a gazdaság fenntartásához való ragaszkodásban nyilvánul meg. Ugyanakkor a piaci termeléshez való alkalmazkodás is fontos szerepet tölt be a parasztgazdálkodásban. Ebbe a habitusba az egyén beleszületik és gyerekkorban hozzászokik. A parasztgazda úgy érzi, hogy ez a született szakmája. Az, hogy ez a habitus hogyan élte túl a szocializmus negyven évét és bukkant fel a rendszerváltás táján, legjobban *Őrszigethy Erzsébetnek a Lacó gazdáról (8)* írt írásaiból tudjuk meg.

2. Az *utóparaszt* fogalom *Márkus István (7)* nyomán vált ismertté a hazai szociológiában. A szocializmusban milliók számára bevett gyakorlat volt a kisebb-nagyobb volumenű kistermelés. Ezt a munkát az emberek a főmunkaidő után végezték. A cél: részlegesen megteremteni a család élelmiszer-ellátását és a nagyberuházások (házépítés, autóvásárlás, fontos fogyasztási cikkek beszerzése) alapját. Bár sok munkával járt, vidéken a szocializmusban szinte az egyetlen mellékjövedelem-szerzési lehetőség volt. E munkavégzés során kialakult az utóparaszti habitus, amelyre az jellemző, hogy az egyén kis befektetéssel kicsi, de biztos jövedelemre szeretne szert tenni. A hangsúly a biztonságon és a kockázatkerülésen van. Ez a habitus tipikusan a szocializmusban alakult ki a háztájizás közepette úgy, hogy az egyén paraszti habitusára támaszkodva alkalmazkodott a megváltozott szocialista viszonyokhoz.

3. A *parasztpolgár* elnevezést *Erdei Ferenc (2)* vezette be a szakirodalomba. Számára a parasztpolgárosodás a haladást jelentette, azt, hogy parasztemberekből művelt és árutermelő gazdák lesznek.

Az 1980-as évek vidéki agrárvállalkozói családi hátterét tanulmányozva *Szelényi Iván (10)* megfogalmazta a megszakított polgárosodás elméletét. Arra a következtetésre jutott, hogy az akkori, tehát az 1980-as évekbeli agrár-kisvállalkozók jelentős mértékben az államszocializmus előtt polgárosodó családokból származnak. Az egykori közép- és gazdagparasztok, illetve leszármazottaik egy része 1950–1970 között olyan munkavállalási döntéseket hozott, amelyek viszonylagos autonómiát teremtettek számukra. Az ilyen munkahelyeket *Szelényi* „parkolópályának" nevezte. Ezek a munkavállalók e parkolópályáról „kilépve" minden más társadalmi rétegnél könnyebben váltak agrárvállalkozóvá az 1980-as vidéki Magyarországon. Tehát ők folytatták az 1948-ban megszakított polgárosodást.

De vajon hogyan öröklődött a vállalkozási hajlam, ha egyszer a föld és a tőke nem volt örökíthető? A választ *Szelényi* abban látta, hogy a szocializmusban a kulturális tőke (ebben az esetben a vállalkozási hajlam) öröklődése játssza azt a szerepet, amit a tőkés társadalomban az anyagi vagyon öröklődése töltött be.

A *parasztpolgári* habitus átvészelte a szocializmust és működött a posztszocializmusban is az innovációban és a helyi közösségi élet aktív alakítási készségében, a példamutatásban, a nehéz helyzetekben, a korábbi tapasztalatok alapján a jó alternatívák keresésében és megtalálásában. A paraszti habitussal együtt ez 1948 előtt alakult ki. Az egyén ebbe is beleszületett, de közben állandóan fejlesztette az iskolázottság és a közéleti szereplés révén.

4. A rendszerváltás előestéjén, 1989-ben Magyarországon ezerháromszáz termelőszövetkezet volt. A tsz-ek magas beosztású vezetői és a törzskari szakemberek jelentős része erősen kötődött a nagyüzemhez. Az ő habitusukat *produkcionista menedzserinek* nevezem. Jellemzőjük a termelést szervező és irányító szaktudás, a struktúra elsődlegességében és a gazdasági növekedés fontosságában való hit és bizalom, valamint az állami szubvenciókra való hangoltság, s eligazodási képesség a szubvenciók körében. Ezt a habitust a szocializmusban tanulással és a mezőgazdasági nagyüzemi gazdaságok vezetésében végzett munkatapasztalatok során lehetett elsajátítani. Bizonyos körülmények között ez a habitus is átöröklődött a posztszocializmusba.

5. A *technokrata menedzseri* habitus nem a mezőgazdasági, hanem az ipari munkavégzés során alakult ki a késő szocializmusban. *Kolosi Tamás (3)* hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1980-as években a politikai és a pártbürokrácia mellett, illetve ezzel szemben kialakult egy, az ipari vállalatokat vezető magas szaktudású technokrata réteg. Az ilyen pozícióban lévők habitusát nevezem *technokrata menedzserinek,* aminek jellemzője a szakmai és ezen belül főleg a menedzselési rátermettség és a sikerorientáltság. Ezt tanulással, az ipari nagyvállalatok vezetésében szerzett tapasztalatok révén és alkalmazkodással lehetett megszerezni. Bár a kései szocializmusban alakult ki, mégis ez a habitus is zökkenőmentesen átöröklődött az újkapitalizmusba, és beszivárgott még a mezőgazdaság területére is.

6. A habitusok legújabb típusa a *vállalkozói,* amely még napjainkban is formálódik, változik. Ez egyrészt abban az innovatív készségben foglalható össze, amely révén az egyén, a piaci igények figyelembevétele mellett, mozgósítani tudja a meglévő anyagi erőforrásait, kapcsolatait és tapasztalatait, másrészt a vállalkozó hisz magában – biztos benne, hogy mindig ütőképes lehet a piaci versenyben. Ez a habitus az újkapitalizmusban, a piacgazdasági körülmények között alakult ki, amikor sajátos egyéni képességeket mozgósítottak a változó gazdasági és társadalmi viszonyok.

2. GAZDÁK FEJLESZTÉSI SZÁNDÉKA

Kuczi Tibor (5) művében kiemeli, hogy a kis- (családi) vállalkozások nagyobb arányban jöttek létre ott, ahol hiány volt. Ezek közül főleg az erőforrás- és a bizalomhiány játszott fontos szerepet. Nemcsak a vállalkozások létrejöttének, hanem sikeres működésének is az erőforrás és bizalmi légkör a fő feltétele.

A gazdák sikerének kutatásakor arra a megállapításra jutottam, hogy a siker és a gazdák fejlesztési szándéka között pozitív korreláció van. Minél jobban szeretne egy gazda fejleszteni, annál sikeresebb. A legsikertelenebbnek viszont azok érzik magukat, akik nem döntötték el, hogy fejlesszenek-e vagy sem, vagy ha mégis döntöttek, akkor meg bizonytalanok abban, hogy döntésük végleges-e, jó-e.

A gazdákat a fejlesztési szándék szerint három típusba soroltam. Az elsőbe azok

tartoznak, akik elbizonytalanodtak, ők gyakran erőforrás- és bizalomhiányos légkörben gazdálkodnak.

A második típus jellemzője, hogy szünetelteti a fejlesztést, általában „csak" az erőforrás hiánya miatt.

A harmadik típusba a sikeres gazdák sorolhatók. Jövőképük szerves része gazdaságuk hosszú távú és biztos fejlesztése. Rendszerint rendelkeznek a fejlesztéshez szükséges gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével, nem tapasztalható sem erőforrás-, sem bizalomhiány.

3. A MUNKA SZERETETE

Az elemzéshez használt mélyinterjúk alapján az alábbi két tendencia felvázolására nyílt lehetőség:

1. A teljes munkaidőben dolgozó egyéni gazdákra az a jellemző, hogy nagyon *szeretnek dolgozni*, és ezt ők otthonról hozták, a szüleiktől vették át. *„Én mindenhez, amihez hozzáfogtam, szerettem csinálni. Most is jól esik ez a munka"* – fogalmazta meg egyikük azt, amit mindannyiukról el lehet mondani. Nagyon sokat, gyakran napi tizenkettő-tizennégy órákat dolgoznak, és ez nem esik nehezükre, mert ezt szokták meg. Csak ezzel lehet megmagyarázni azt, hogy például miközben az egyik gazdának ellopták a traktorát, a másiknak meg elpusztultak az állatai, ők másnap is korán keltek, és továbbra is vállalták a napi feladatokat, a sok munkát. Valamennyien nagyon *erős egyéniségek,* ezért is építették ki a saját gazdasági autonómiájukat, és ezzel együtt kialakult az autonóm személyiségük is. Gyakran még a testvéreikkel sem tudnak huzamosan együtt dolgozni, mert egy idő után nagyon különböznek az elképzeléseik. Ezt valamelyikük úgy fejezte ki, hogy *„én mindig a saját utamon jártam. Soha nem kellett, hogy mással közösen gazdálkodjak. Szerettem volna megtapasztalni a függetlenséget."* Az autonóm személyiségükkel kapcsolatos az is, hogy valamennyiüknek nagyon rossz véleménye van az EU-ról. Az EU agrárpiacára jellemző elvárások, a szabályozottság, a tervezettség, az átláthatóság, az ellenőrzöttség és mindezek adminisztrációja nagyon távol áll tőlük, és ezért esik nehezükre az alkalmazkodás.

2. *Kovách Imre (4)* az 1992–1995. évi állapotokat elemezve megállapította, hogy a nagy specializált farmokat jellegzetesen a magasabb szakképzettségű volt szövetkezeti menedzsmentből érkezők vezetik. A kutatás tapasztalatait összegezve, a fentiekkel szemben az a következtetés vonható le, hogy eredményes gazdaságot kialakítani jellemzően azok tudtak, akik a hetvenes-nyolcvanas években nagyban háztájiztak. Vannak ugyan közöttük volt tsz-menedzserek, de azok egyrészt kisebbségben vannak, másrészt a tsz-menedzserek egyéni gazdaságuk formálásához a mintát nem a nagyüzemből, hanem inkább a kisüzemből vették. *„Háztájizni sem tudott mindenki, hanem* – mint ahogy azt az egyik megkérdezett is mondta – *csak az, akinek megvoltak a régi jó istállói, és benne volt a vérében a munka szeretete."* Ez az, amit a gyerekkorban szereztek meg a mai gazdák. Tehát a háztájizók, akiket *Márkus István* nyomán utóparasztoknak nevezünk, a saját paraszt szüleiktől vették át többek között a gazdálkodási mintát is, mégpedig folyamatosan a gyerekkortól kezdődően egészen addig, amíg a szülők éltek. Hiszen azok, akiknek a rendszerváltás után még élt az apjuk, nagyon elismerően szóltak arról, hogy az édesapák az elején jelentősen besegítettek a gazdaság kialakításába. Jobb esetben a mai gyerekek is a szülői gazdaságban fiatalon kezdik el a szakmát tanulni.

Kuczi Tibor (5) a rendszerváltás utáni, nem mezőgazdasági jellegű magánvállalkozások működési struktúráit vizsgálva azt állapította meg, hogy azok nagyon erősen a korábbi munkahelyeken kialakult viszonyokra épülnek. A jelen kutatás a fenti megállapítást azzal egészíti ki, hogy a mezőgazdaság területén az egyéni gazdák a gazdálkodás kialakításához a „készen ta-

lált" *mintákat először is a háztájiból vették, továbbá a teljes kollektivizálás előtti családi gazdaságokból* és csak harmadsorban a korábbi munkahelyi kapcsolatokból, tapasztalatokból.

4. A POSZTSZOCIALIZMUSTÓL AZ ÚJKAPITALIZMUSIG

Magyarországon a mezőgazdaságban a rendszerváltás nem 1990-ben, hanem csak azután két-három évvel kezdődött, mert csak 1992–1993-ban születtek meg a mezőgazdaság tulajdonosi szerkezetét megváltoztatni célzó törvények. Az azóta eltelt, viszonylag rövid másfél évtized a főfoglalkozású egyéni gazdaságok kialakítása és működtetése szempontjából legalább két, egymástól jellegében eltérő szakaszra osztható.

Az első korszakot *posztszocializmusnak* nevezem, ez egy évtizedig tartott. Ebben a korban az egyéni gazdák számára a támogatások elérése egyszerű és viszonylag könnyű volt, az értékesítés még nem okozott nagyobb gondokat, a minőségi követelmények és az agrárhivatalok adminisztrációs előírásai sem voltak nagyon szigorúak.

A második korszakot *globalizált piacgazdaságnak vagy újkapitalizmusnak* is nevezik (6). Ez a korszak az EU-s tagságunk közeledte és a csatlakozás utáni idő. Az agrárszektorban ekkor érzékelhető a gazdálkodás piaci és adminisztrációs követelményeinek szigorodása és a verseny kiéleződése.

A posztszocializmus és az újkapitalizmus az egyéni gazdáknak egyszerre hozott lehetőségeket és nehézségeket is. A gazdák eltérő módon tudtak élni a lehetőségekkel, s a nehézségekre is különbözőképpen reagáltak.

5. A SIKER

Kutatásomban a főfoglalkozású egyéni gazdák stratégiáit vizsgáltam a rendszerváltás során átalakult mezőgazdasági struktúrában. Azt feltételeztem, hogy az egyéni gazda-létet főhivatásként választók a nagy átalakulás nyertesei lehetnek, s ezt pályájuk pozitív önértékelése is bizonyítja. Az élettörténetek elemzése feltárta, hogy az elbizonytalanodók inkább áldozatai, mint nyertesei az átalakulásnak, s azok sikeressége és pozitív önértékelése is kétséges, akik szüneteltetik a fejlesztést.

1. Az elemzett *elbizonytalanodókban* az a közös, hogy integrálódtak a szocializmusba és jól érezték magukat akkori munkakörükben. Ők azt tartották volna jónak, ha megmarad a rendszerváltás előtti munkahelyük. Ez a várakozásuk nem teljesült, s a mezőgazdaságban csak úgy maradhattak szereplők, ha a korábban mellékjövedelmet hozó háztájit fő jövedelemforrássá fejlesztik, s alkalmazottból egyéni gazdává válnak. A szocializmusbeli munkahelyüknek az ő identitásukban pozitív helye van, míg a jelenlegi újkapitalizmusbeli munkavégzésükből éppen ez hiányzik. Velük az történt, hogy a rendszerváltás környékén kényszerhelyzetbe kerültek. Ők azok, akik értenek a mezőgazdasághoz, de az önállósághoz nincs affinitásuk, mert nem erre szocializálódtak. Töretlen munkakedvük és munkabírásuk miatt lettek önállóak, de ez az önállóság nem kedvükre való, ezért alakult úgy, hogy kényszergazdák lettek.

Kudarcaik egyik oka a családi erőforrás hiánya. Sőt, a feleségek kifejezetten bizalmatlanok. Ők azt szeretnék, ha a férjük nem egyéni gazda, hanem valamilyen köztisztviselő lenne biztos, kiszámítható fizetéssel.

Ennek ellenére ezek a gazdák – kevés kivétellel – a rendszerváltás után össze tudtak gyűjteni annyi tőkét, hogy sikeres önálló gazdálkodást folytathatnak. A gazdasági alapfeltétel tehát adott ahhoz, hogy – mai szóval élve – versenyképes gazdák legyenek. Gazdasági habitusuk a legfőbb akadálya annak, hogy a globalizált piacgazdaságban sikeres vállalkozásuk legyen. A mai piaci feltételekhez nem tudnak iga-

zodni, s ez – szélsőséges esetben – identitásválságot is okozhat.

2. Azok az elemzett gazdák, *akik szüneteltetik a fejlesztést,* kritikusan beszélnek a szocialista gazdaságról, de annak idején képesek voltak a szocialista viszonyokhoz alkalmazkodni, és lehetőség szerint kihasználták a háztáji adta lehetőségeket. A rendszerváltást követően kialakuló piacgazdaság mozgósította képességeiket. Ahhoz a kisebbséghez tartoztak, akik 1992-ben önként váltak ki a tsz-ből, és nagy bizakodással vágtak bele az önálló gazdálkodás kiépítésébe. Ebben őket a feleségük is támogatta, ez hozzájárult a sikerükhöz, gazdaságuk további fejlesztését az segítené, ha lenne a folytatáshoz családi muníció. A leállás, a gazdasági fejlesztés visszafogásának fő oka, *hogy nincs utód, aki folytatná a mezőgazdálkodást.* A jövőt illetően az előző gazdáktól eltérően nem bizonytalanodtak el, hanem elkészítették a negatív forgatókönyvet is, vagyis azt, hogy adott időben hogyan állnak le a gazdálkodással, és mi lesz akkor a gazdasággal.

Gazdaságaikba sok munkát és pénzt fektettek, s ha gazdálkodás folytatására nem vállalkozik valamely családtag (örökös), előbb-utóbb majd mindent el kell adniuk. A nagy tőkebefektetés miatt e gazdaságok csak áron alul kelnek el, ezt tudják az érintett gazdák is. Azért álltak le a fejlesztéssel, hogy minél kevesebb tőke menjen veszendőbe.

3. Azok a gazdák érzik magukat *sikeresnek*, akik bíznak a jövőben. Az elemzésbe bevont gazdák közül minden második ide sorolható. Ők *biztosan fejleszteni fogják* a vállalkozásukat. Az előző csoporthoz hasonlóan nekik sem felelt meg a szocializmus, azaz a rendszeren kívül álltak, de ők még jobban megtanultak ahhoz tudatosan alkalmazkodni, és vagy a háztáji termelés, vagy a főfoglalkozás – akár mezőgazdaságon kívüli – adta lehetőségek kihasználása révén érvényesülni abban a rendszerben is. A rendszerváltást ők nagy kihívásnak tekintették. Tudatosan vállaltak nagyon sok munkát a sikerért.

Ezeknek a gazdáknak a sikerében az egyik legfontosabb erőforrást a család jelenti. A kutatás kezdetekor az érdeklődés középpontjában a származási család, az ősök, a gyökerek álltak, de a kutatás során új tényezők jelentek meg: a jelenlegi, tehát a választott család. Ugyanis ma a feleségnek rendkívül fontos szerepe van a férj vállalkozási sikerében, vagy éppen sikertelenségében.

A nők, a feleségek nem a vállalkozások előterében, hanem a háttérben vállalnak tevékeny részt, vagy játszanak közre a vállalkozást támogató vagy ellenző magatartásukkal a férjek sikerében. Ha a feleség megérti, hogy a nyereséget először a beruházásba és nem a személyi fogyasztásba kell fektetni, és támogatja a férj gazdasági elképzeléseit – lendületet kap a gazdaság. Ahol a feleség magatartása támogató, nagyobb az esély arra, hogy a gyerek átveszi a gazdaságot.

Mint arról már szó volt, a szocializmusban a „rendszeren kívül állóknak" könnyebb volt integrálódni a posztszocializmus piacgazdasági viszonyaihoz.

A főfoglalkozású egyéni gazdák sikere az újkapitalizmusban nemcsak a kemény gazdasági tényezőktől, tehát a befektetett tőkétől, hanem lágyabb társadalmi tényezőktől, így például a gazdasági beállítódásoktól is függ. A tőkéért be lehet menni a bankba, és a hitelt akár egy nap alatt meg lehet szerezni. A hitel vállalása és a megszerzésre való képesség azonban habitusfüggő. Van olyan gazda, aki ha pénzt utalnak a banki számlájára, már másnap felveszi, hogy ne a bank használja azt. Vele szemben áll az, aki minden lehetőséget megragad, hogy hitelhez jusson. A hitel érdekében barátságokat, ismeretségeket teremt. Az eltérő gondolkodásmódok és viselkedések eltérő eredményeket hoztak.

6. HABITUSKOMBINÁCIÓK

Ahhoz, hogy az egyéni gazdák jól tudjanak alkalmazkodni az EU-s és a világpiaci követelményekhez, többek között az is kell, hogy rendelkezzenek az új viszonyokkal kompatibilis vállalkozói habitussal. E képesség kialakulása nem egyenes vonalú folyamat, nem csak az előélet, a szocializáció konzekvens következménye. A vállalkozói hajlandóság kialakulása és a különböző habituselemek kombinációja a megváltozott makroszintű társadalmi változásokra adott mikroszintű válaszok.

Amikor a posztszocializmusban az egyéni gazdák elkezdték kialakítani a saját gazdaságaikat, még az ismert történelmi előzmények miatt nem alakulhatott ki a vállalkozói habitusuk. Ennek hiányában a formálódó piacgazdaságban a gazdasági viselkedési mintákat a meglévő, tehát a régi munkatapasztalataikból merítették, ezek pedig a következők voltak: a kollektivizálás előtti családi gazdaság, a háztáji gazdaság, és esetleg a szocializmuskori fő munkahely. A kollektivizálás előtt voltak, akik paraszti, míg mások parasztpolgári családban éltek. A szocializmus idején a fő munkahelyek is különböztek, témánk szempontjából azok lehettek mezőgazdaságiak és mezőgazdaságon kívüliek.

A piacgazdaságra való áttérés során vákuum keletkezett a gazdasági habitusok tekintetében is. Ez az a kor, amikor a régiek, a hagyományok már nem működtek, az új, a modern még nem alakult ki. Ebben a társadalmi tanulási időszakban voltak, akik a gazdasági viselkedési mintát a saját paraszti, utóparaszti, vagy szocialista nagyüzemi múltjukra emlékezve alakították ki. Az ő habitusaik hagyományosak, amelyek nem elegendőek a piacosodáshoz. Azért alakulhatott ki náluk esetleg két hagyományos habitus is, mert az egyikkel – és itt most lényegtelen, hogy melyikkel – nem boldogultak, és ezért változtattak a gazdasági viselkedésükön. Aztán kiderülhetett, hogy a változtatás nem volt megfelelő, mert nem szolgálta a fejlődést. Van olyan főfoglalkozású egyéni gazda, aki úgy „érkezett el" az újkapitalizmusba, hogy nincs is vállalkozói beállítódása. Következésképpen lekéste azt a lehetőséget, hogy valaha is sikeres gazdálkodó legyen.

A gazdák döntő részénél azonban kialakult a vállalkozói habitus, sőt nem elhanyagolható azok aránya, akikre ma már csak ez a beállítódás a jellemző, de többségben vannak azok, akiknél emellett még egy, sőt néha két másik habitus elemei is felfedezhetők. Az említett paraszti, utóparaszti, parasztpolgári és produkcionista menedzseri a hagyományos, a vállalkozó mellett pedig még a technokrata menedzseri is modern habitusok. A hagyományos habitusok túlsúlya az elbizonytalanodókra jellemző. A habitusok náluk előforduló kombinációja nem segíti a gazdákat abban, hogy fejlődjenek és sikeresek legyenek, hanem helyben járásra predesztinálja őket.

A habitusok közül sajátos szerepe van a parasztpolgárinak, amely viszonylag gyakori. Ez azért alakult így, mert akik 1990 után főfoglalkozású egyéni gazdává váltak, nagyobb arányban kerültek ki az egykori gazdagparasztok – azok közül is leginkább a kuláklistára kerültek – soraiból. E gazdagparaszti leszármazottak visszaemlékeztek, és megpróbálták a parasztpolgári beállítódásukból fakadó tapasztalataikat hasznosítani. Bár ez egy hagyományos habitus, mégis jelentősen hozzájárul a vállalkozás sikeréhez. Ha a mai egyéni gazda úgy látja, hogy az ő családjában az elődök között voltak olyanok, akik korábban sikeresek voltak a saját környezetükben, ez az identitás segíti a mai gazdát a maga sikeréért való küzdelemben. Példák bizonyítják viszont, hogy parasztpolgári habitus nélkül is tud valaki sikeres gazdálkodó lenni. Tehát leginkább, de nem kizárólag a gazdagparaszt családok voltak a vállalkozási készségek jó előiskolái. A parasztpolgári habitus hagyományos beállítódás, de a technokrata menedzseri és a vállalko-

zói habitussal együtt mégis segíti a gazdákat abban, hogy fejlesszék gazdaságaikat. Ezek tehát azok a habitusok, amelyek pozitívan hatnak a vidéki főfoglalkozású egyéni gazdák vállalkozásaira.

Fontos kiemelni, hogy jellemzően a gazdák habitusa nem homogén, hanem több habituselem kombinálódik össze a korábbi években megszerzett élettapasztalatok és körülmények függvényében. (9) Ezeknek a beállítódásoknak az egyes elemei különböző erősséggel hatnak és alakítják mostani vállalkozásukat. Különös helyzetek adódnak, ha az egyénben olyan habitusok illeszkednek össze, amelyek közül az egyik előrevisz, a másik meg ellentétes irányba, tehát hátrahúz. Így ellentmondás alakul ki a gazdákban, ez a helyzet identitásváltási zavarokat okozhat.

Ezek után felvetődik a kérdés, miért van az, hogy egyes viselkedések, beállítódások, amelyek több mint fél évszázaddal ezelőtt alakultak ki, még most is működnek, miközben megszűnt az a társadalmi-gazdasági környezet, amelybe szervesen integrálódtak? Ez azért alakult így, mert egyrészt a rendszerváltás után vákuum keletkezett, és abba az említett hagyományos habitusok még sokkal stabilabban visszaszivároghattak. Másrészt viszont az új vállalkozói habitus nehezen alakul ki, mert a kialakulásához legalább az alábbi három feltétel kell, hogy teljesüljön:

1. A gazda rendelkezzen bizonyos személyes beállítódással, mindenekelőtt azzal az elszánt hittel, hogy neki sikerülni fog az, amit csinál.

2. A családi összefogás és szolidaritás. Vagyis a feleségnek fontosabb legyen a gazdaságba való beruházás, mint a személyi fogyasztás, és valamelyik utódban kialakuljon a gazdaság átvétele iránti érdeklődés, hajlam. Tehát nem elég az, ha a szülő szeretné átadni a gazdaságot, hanem a sikerhez az is kell, hogy a gyerek akarata, szándéka ezzel megegyezzen.

3. Legyenek helyben, vagy a környező településeken olyan gazdák, akiknek egybeesnek a stratégiáik. Ha van több főfoglalkozású egyéni gazda, köztük előbb-utóbb kialakul az információáramlás és az együttműködés is, ez további fejlődést generálhat. Az utóbbi feltételt a szakirodalomban *Kuczi Tibor (5)* azzal fejezte ki, hogy megvan a vállalkozások társadalmi és kulturális beágyazottsága a közvetlen környezetükben. Köztudott, hogy például a Duna–Tisza közén, illetve ahol a szocializmusban szakszövetkezetek voltak, és emiatt jobban elterjedt az egyéni gazdálkodás, ott ma több a főfoglalkozású gazda. Ismerik egymást, kapcsolatot tartanak, és átadják a tapasztalatokat. Ahol viszont csak három faluban van egy-egy főfoglalkozású egyéni gazda, azon a településen a gazdák helyzetét nehezíti az elszigeteltség, és alkalmasint környezete visszahúzza. A környezet azt látja, hogy fejlesztenek, de azzal nem, hogy új munkahelyet teremtenek, hanem olykor a meglévőt is megszüntetik. A gazdák megítélése pozitív irányba sokat változhatna akkor, ha csak olyan fejlesztésekhez kapnának EU-s támogatást, amelynek révén új munkahelyeket teremtenek.

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

(1) Bourdieu, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest, Gondolat – (2) Erdei F. (1973): Parasztok. Hasonmás kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó – (3) Kolosi T. (2000): A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest, Osiris Kiadó – (4) Kovách I. (1997): Posztszocializmus és polgárosodás. Szociológiai Szemle 4. sz. 19-46. pp. – (5) Kuczi T. (2000): Kisvállalkozás és társadalmi környezete. Budapest, Replika Kör Kiadó – (6) Laki M. – Szalai J. (2004): Vállalkozók vagy polgárok? Budapest, Osiris Kiadó – (7) Márkus I. (1994): Az utóparasztság arcképéhez. Szociológia 1. sz. 56-67. pp. – (8) Őrszigethy E. (1995): Birsalmasajt. Magyarország felfedezése. Budapest, Sík Kiadó – (9) Simon V. – Szőke A. (2007): „Kinek az, minek az…" Migrációs folyamatok hatásai egy somogyi aprófaluban. In: Szarvas Zs. (szerk.): Migráció és turizmus. Budapest, L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete, 143-192. pp. – (10) Szelényi I. (1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó